

Верстюк Владислав (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, зав. відділом історії

Української революції (1917–1921 рр.)

Інституту історії України НАН України.

УДК 94(477)323.272(093.3)«В.Вернадський»

1917 РІК У ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглядається щоденник В.І. Вернадського як джерело до вивчення революційних подій 1917 р. Аналізуються рефлексії ученого на суспільно-політичне життя Росії та України 1917 р.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., В.І. Вернадський.

Початок 1917 р. нічого особливого в собі не приніс, великими морозами, сніговими заметами, перебоями в постачанні харчів росіян було важко здивувати, навіть на фронті світової війни, особливих змін не передбачалось, але прийшов кінець лютого, який потряс країну. Падіння самодержавства породило величезні ілюзії, надії на швидку й круту зміну життя, загнаного війною в глухий кут. З революційними мріями виросло не одне покоління російської інтелігенції.

В.І. Вернадський ентузіастично зустрів революцію 1917 р. як і переважна більшість російської інтелігенції. В перші місяці після падіння самодержавства він покладав великі надії на позитивні зміни, соціальний прорив і прогрес, з якими асоціювалася революція. В його особі надзвичайно органічно поєдналися вчений планетарного масштабу, мислитель, людина ліберально-демократичних поглядів, гуманістичного світогляду та високого громадського обов'язку. Здавалось, що для реалізації прогресивних суспільних ідей прийшов найкращий час. Партія кадетів, членом ЦК якої Вернадський був з моменту її створення, склала більшість Тимчасового уряду. Сам учений активно працював з новими урядовими структурами, а восени 1917 р. заступив посаду заступника міністра народної освіти. Проте пройшло зовсім небагато часу, трохи більше року і 1 травня 1918 р. він занотує в щоденнику: «Мы хотели верить в русскую революцию, в мировое демократическое движение. Теперь мы верить в нее не можем. А у меня все более и более поднимается п р е з р е н и е!»¹. Подібна метаморфоза відбулася не лише з Вернадським, вона була характерна для багатьох видатних діячів науки і культури, які не могли прийняти зворотний бік революції, її реверсну сторону, яка дуже швидко тінню руйнівної енергії на кілька років покрила країну, випустила на авансцену життя деструктивні сили, вщент роз-

трощила не лише відмерлі рудиментарні форми державного управління, а й цілком дієздатне минуле, без якого було важко вибудувати перспективу уявного майбутнього. Щоденники Зінаїди Гіппіус, автобіографія Петирима Сорокіна, «Окаяні дні» Івана Буніна, «Несвоєчасні думки» Максима Горького, публіцистика Володимира Короленка, як і багато інших спогадів та щоденників тієї пори, наповнені інтонаціями тривоги, розгубленості, настроями катастрофи, а одночасно болючими роздумами та пошуками можливого виходу з глухого кута, сформованого силою революційних обставин. Безумовно кожен із згаданих і незгаданих авторів описував революцію зі свого пункту бачення, вибудовував власну стратегію і тактику виживання, пропонував різні рецепти подолання кризи. Однак всі вони достатньо одностайно застерігали від спрощеного сприйняття революцій як локомотивів історії, її пришвидчувачів, змушують задуматись над феноменом революції, розглянути її драму через антропологічну оптику.

Ймовірно, що роль революції полягає насамперед в руйнівній функції. Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції, це крайній спосіб зняти стихійно, вибухоподібно через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності, а вже потім з'являються спроби створити нову модель організації суспільства, передусім влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додала йому динаміки, чи принаймні не дезінтегрували соціальний організм дощенту. Глибокі (соціальні) революції як правило пропонують не одну модель оновленої влади, а чередування різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство і людину. Особливістю революцій є й те, в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. На моє переконання період революцій, як ні один інший, багатий на точки біфуркації, тобто такі моменти, коли найменші і здавалося прохідні події створюють в розбалансованій соціальній системі круті злами і направляють суспільство по новому шляху розвитку. Спочатку його напрям і форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, громадянською війною в революційному суспільстві, яке нездатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної

енергії це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило, вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені опиратися на низові органи самоурядування, політичні партії інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності як опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті революція це — тотальна зміна правлячих еліт, боротьбу за владу виграє найжорстокіша і найцинічніша сила, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією, в морі якої конкретна людина намагається знайти рятівний азимут.

Щоденник Вернадського чудова нагода прочитати історію революції очима автора — людини, сформованої в лоні російської культури і науки кінця XIX — початку XX ст., а для мене, як дослідника історії Української революції, важливим є ще й етнічне родове козацько-старшинське коріння Вернадського, яке тісно поєднувало його з Україною.

Верхня хронологічна межа щоденника 9 жовтня 1917 р. Революція вже пережила свій перший ейфоричний період, Тимчасовий уряд змінив кілька складів. З вересня 1917 р. Вернадський працював товаришем (заступником) міністра народної освіти. Щоденник фіксує велику кількість великих і малих справ, які падали на плечі заступника міністра, десятки імен людей, з якими автор мав ділові і особисті контакти. Одним словом щоденник ділової людини. Лапідарний стиль записів, за якими вгадується величезне коло проблем, напружений ритм праці, ще більше — плани на майбутнє. Але це перше враження. За кілька сторінок з'являються вкраплення філософських роздумів, політичних конотацій, живих реакцій на суспільний процес, окремих точних деталей, які свідчать, що автор записів не лише великий вчений, крупний державний діяч, але й людина з живим реактивним темпераментом, уважний спостерігач і чудовий аналітик, який попри свою професійну зайнятість чудово і точно відчуває хід соціально-історичного часу та фіксує його на папері. 16 жовтня з'являється запис: «Салазкин — тяжелое впечатление от

заседания Совета министров. Выступление большевиков; столкновение с Украиной; разруха; надвигающийся голод. Мне кажется, все-таки в правительстве нет смелости». Після зустрічі з бельгійським послом в готелі «Європа» цікаве спостереження: «В гостиннице имеется для меня странный вид — точно во время какой-то катастрофы в городе как на войне. Меня поразило этот вид роскоши, грязи, торопливости, необычной публики в роскошной обстановке»². Того ж 16 жовтня з'являється чи не перша ремарка з української тематики: «Сегодня впервые для меня выяснилась острота украинского вопроса. Среди массы текущих задач я оказался совсем не в курсе. Одновременно Василенко и Салазкин осветили... Проповедь самостийности Генеральным секретариатом. Правительство решает идти твердо»³. Наступного дня додає: «Меры против Украинской Рады, по-видимому, будут проведены неуклонно»⁴. До виступу більшовиків у Петрограді залишається менше 10 днів, щоденник фіксує ту ж високу професійну активність: «Весь день работал через силу. Не здоровится». Але з'являється настрій настороженості і чорний гумор стосовно балтійських матросів: «Неизвестно, что лучше — чтобы "эти молодцы" потопили или их иметь в Кронштадте. Это тоже самое настроение, как у обывателя: готовы "радостно" встретить немцев. Своих боятся больше»⁵. Записи 23 жовтня передають зростання тривоги: «Верховский считает, что армия не может драться и мир необходим для того, чтобы ею овладеть и направить ее на организацию порядка, против большевиков». Далі Вернадський пише, що авторитет більшовиків серед соціалістів падає, а це спонукає їх до виступу, якого треба чекати. Записи перед самим виступом більшовиків перериваються і відновлюються лише 3 листопада фразою, наповненою тривогою і відчуттям масштабності подій, які відбулися на тижні: «Кажется, целая вечность прошла после последних записей. Невозможное становится возможным, и развертывается небывалая в истории катастрофа или, может быть, новое мировое явление. И в нем чувствуешь себя бессильной былинкой»⁶. Те, що відбулося у Петрограді змушує Вернадського зробити несподіваний висновок: «Много здорового в украинстве. Связь народа с интеллигенцией крепче? Больше здорового в интеллигенции? Меньше безумной эмиграции и евреев?». Далі цікава думка: «Обыватель ждет немца как избавителя»⁷. Записи до середини листопада несуть настрій розгубленості і непевності. 6.11: «Очень смутно и тревожно за будущее. Вместе с тем и очень ясно чувствую силу русской нации, несмотря на ее антигосударственное движение. Сейчас ярко проявился анархизм русской народной массы и еврейских вождей, которые играют такую роль в этом движении». Наступного дня 7.11. занотовує: «Казачи ушли, и Ставка беззащитна. Духонин бессилён. Армия разлагается: держится еще Учре-

дительным собранием. Очень сильны — благодаря общей слабости — украинцы, полки которых (69 на немецко-украинском фронте), подчиняющиеся Раде, более дисциплинированы. Украина действительно объявила себя независимой. Авантюра? Мне кажется, федерализм неизбежен?»⁸. Зрештою Вернадський приходиться до висновку про трагічність ситуації, в якій «получили значение в решении жизненного стоя силы и слои народа, которые не в состоянии понять его интересы». У зв'язку з цим йде внутрішня, глибинна робота з переосмислення власного життєвого досвіду та світогляду: «Ясно, что безудержная демократия, стремление к которой являлось целью моей жизни, должна получить поправки». Однак швидких і дієвих рецептів адекватної реакції на те, що відбувається у Вернадського нема. Ліберальна і демократична еліта Росії, до якої належав Вернадський, в повній розгубленості і фактично нічого не може протиставити більшовикам. Вернадський наводить думку Церетелі на одній з численних нарад: «почвы создать власть, способную действовать, нет»⁹. Його не залишає слабка надія на Всеросійські Установчі збори, якщо вони будуть небільшовицькими, однак цілком визріло переконання в незворотності революційних зрушень. «[...] все же ясно, что унитарная Россия кончилась. Россия будет федерацией, — занотовуе Вернадський. — Слишком пала воля и уважение к великороссам. Юг получит гегемонию. Роль Сибири будет очень велика. Я даже мечтаю о присоединении к этой федерации и австрийских земель. Столица не Москва?»¹⁰. Щоденникові записи листопада 1917 р. фіксують невизначеність і драматизм становища. Тимчасовий уряд збирається напівлегально, Вернадський відвідує його засідання, підписує урядову відозву до російських громадян, але розуміє, що уряд вже немає жодної сили. З гіркотою зазначає, що відозва це — максимум, який міг дати Росії Тимчасовий уряд. 17 листопада на засіданні Тимчасового уряду була заслухана доповідь військового комісара Південно-західного фронту І. Кириєнка про події в Україні. Доповідь залишає в щоденнику Вернадського такий запис: «Ясно, что Украинская Рада очень ловко ведет дело, как политик, все более и более увеличивая свое значение — но реально деловая сторона очень неудачна, например организация вольного козачества, защита сахарных плантаций и т.д. Декрет ее о земле, вероятно, ошибка. Сейчас она туда вызвала более надежные войска — гайдамацкий курень и 700 черноморских матросов. Украинские киевские войска — дезертиры большевистски настроены. Сейчас идет ее глухая — но довольно ловкая с ее стороны борьба с большевиками»¹¹. З метою безпеки і уникнення арешту Вернадський не ночує дома.

Він не приховує своє негативне ставлення до більшовизму, але змушений визнати: «Большевистское движение, несомненно, имеет корни в

населении, в черни, в толпе. Она не верит интеллигенции»¹². Невизначеність становища, певна розгубленість породжує думку переїхати в Київ або Полтаву, з якими Вернадських пов'язують родинні зв'язки. Володимир Іванович слідкує за київською пресою. Те, що більшовицька влада в Україні не визнається вселяє в нього оптимізм, а одночасно приходять переконання, що «сила русской культуры так велика, что ей нисколько не страшна одновременная работа украинизации»¹³. Поступово українська тема розгортається в щоденнику в окремих сюжетах.

19 листопада з'являється запис про рішення виїхати до Полтави. Наступного дня Вернадський залишає Петроград, а 21 листопада занотує останній запис за 1917 р. Його купе в першому класі як і всі інші вагони та поїзди захопили солдати, в купе їх було восьмеро. Перебування в цьому товаристві залишає гнітюче враження: «Впечатление от разговоров чрезвычайно тяжелое. Темная Русь и Русь гибнущая — при стремлении к свободе Русь рабская»¹⁴. Спостереження за солдатськими настроями і способом думання демонструє колосальне культурне провалля між верхівкою російської інтелігенції, до якої належав академік, і переважною більшістю народу, представленого солдатською масою. Солдатські розмови навіюють думку про безвихідність ситуації і виливається на сторінки щоденника болючим щемом: «Разговоры очень интересные, но в общем безотрадные: о наживе — дешево купить, дорого продать. Это вот стремление к наживе очень сильно. Есть и привычки, которые не допускаются нами, — всюду ищут белый хлеб, дают за яблоко 50 коп., чай с сахаром и вприкуску[...] Другая тема — украинцы — русские, невозможность дружного сожительства; разговор о дороговизне; разговор об отдаче чести; об офицерах, которые сами виноваты за то, что случилось; о перемирии и мире. Здесь очень смутные представления: мир без аннексий, немец все вернет назад. Но наряду с этим несомненно сознание общерусского несчастья. Россия гибнет, может случиться, что мы будем воевать с немцами, которые заставят русских сражаться. Один умный солдат, читавший, но не очень грамотный, сделавший еще японскую войну, столяр и токарь из Славянска, ставил вопрос ясно. Сейчас солдатское житье — счастье — это не надолго. Солдат обнаглел, среди него выдвинулись плохие элементы, и кончится это все благодаря анархии возвратом к прежнему. Виноват Николай II и министры. Должны были уступить первой Думе, которая по составу была недурная[...] Что будет — неясно, но будет скверно. Очень тяжелая атмосфера самосудов; все за них, хотя все рассказывают многочисленные случаи убийств невинных. Но другого средства против воровства и разбоев не знают. Очень характерно, что о социализме и т.п. не говорят. Раз был разговор о большевизме, указывали на то, что очень горячо ругают Ленина, Троц-

кого, но им не Ленин — Троцкий, а надо верить только Советам; рядом в коридоре была политпропаганда, и потом этого солдата большевика-пропагатора подозревали в попытке кражи. Слово "социалист" употребляли с насмешкой. В тоже время один солдат доказывал мешочникам, что они кормят буржуев, а потом другой говорил о модном слове "буржуй", которого употребляют без смысла и толка. О религии и о чем-нибудь высоком нет разговора, и после церкви произносят сейчас же обычные похабные присказки»¹⁵. Ці надзвичайно цікаві спостереження Вернадського неймовірно цінні для сучасного історика, який ставить собі за мету зрозуміти, що трапилось з країною? Росією загалом і Україною зокрема на зламі 1917–1918 років. Вони дають ключ до пояснення страшного вибуху деструктивної, асоціальної енергії, який перетворив народ у здичавілий натовп, відкинув історію на тисячу років назад, знищив право і мораль, дав вихід найпримітивнішим інстинктам, зробив неможливими організовані, вибудовані ходом цивілізації форми життя. Більшовицькі гасла «грабуй награвоване» виявилися суголосними настроям натовпу, активізували аморальні суспільні елементи, поставили їх в центр суспільного буття. Країна наче повернулася у варварські часи, визначальними для яких була груба фізична сила і грабунок. Такою залишив В. Вернадський Росію.

З кінця листопада В. Вернадський в Україні, в Полтаві. На жаль щоденникові записи перериваються аж до початку березня 1918 р. Деяку інформацію про ситуацію кінця 1917 р. знаходимо в спогадах та тогочасних листах В. Вернадського, надрукованих в додатках до щоденника. Вчений згадував, що в Полтаві в той час було три влади: «1) Совет рабочих депутатов, 2) Киевская Рада, 3) Донецкая рабочая республика (Юзовско-Донецкая). Причем фактическая власть принадлежала Совету солдатских депутатов. Играли роль железнодорожные рабочие»¹⁶. Фрагмент дуже лаконічний, швидше говорить про непевність ситуації в Полтаві, яка перебувала в силовому полі українсько-більшовицької війни, яка розгорталась на Лівобережжі після ленінського ультиматуму Центральної Раді. Треба розуміти, що реальна влада в Полтаві знаходилась в руках військових, які визначались в своїх політичних уподобаннях, нерідко їх змінюючи. Про це дізнаємося з листа В. Вернадського до А. Корнілова. 31 грудня він пише: «Здесь мы живем в очень хороших условиях и в смысле еды: все есть вдоволь. Положение в Полтаве неопределенное; идет глухая борьба между украинцами и большевиками. Одно время победили украинцы, но не смогли удержать порядка. На Рождество здесь произошли погромы складов вина (из Бессарабии для фронтов), перепились, начались разгромы магазинов! Украинские войска, здесь бывшие (полк, который все время переходит на ту и на другую

сторону), участвовали активно в погроме. В конце концов он был прекращен вооруженными обывателями и милицией; тогда вновь выступил Совет солдатских и рабочих депутатов, который *post faktum* издал всякие строгие приказания и создает иллюзию, что все от него. Он упорно ведет борьбу с лживыми воззваниями и стал теперь все писать по-украински, действуя против Рады. Сюда приходят украинские войска, и в тоже время все время малыми партиями из Харькова прибывает всякая большевистская челядь — матросы, красногвардейцы и т.д. Неясно, кто победит. Мне кажется, для Киева потерять Полтаву нельзя — но они уже не раз отличались и потеряли Харьков и Лозовую. Пока все-таки большевики здесь явно высказываться не решаются и выступают как украинская группа»¹⁷. При виборі між більшовиками і українцями симпатії В. Вернадського на українській стороні. Він не вірить у довготривалість перебування більшовиків при владі у Петрограді, але засвідчує, що більшовизм, швидше соціальний, ніж політичний є досить поширеним явищем серед військ і місцевого селянства. 3 січня Вернадський пише Я. Самойлову: «Здесь у нас сегодня, по-видимому вновь захватили власть большевики, а представители Рады скрылись. Это уже второй раз за этот месяц [очевидно йдеться про грудень 1917 р. — В.В.]. Не знаю, насколько это прочно, но в последнее время украинцы терпят поражения — потеряны Харьков, Екатеринослав, связь с Доном. Настроение войск (и украинских) сильно большевистское, и большевистски настроена деревня. Здешние большевики на этот раз выступают как украинцы; их распоряжения и публикации на украинском языке. Помимо этого у нас был пьяный погром винных погребов и некоторых магазинов на праздниках. Он был остановлен обывателями, но они были разоружены большевиками, захватившими власть. Что будет в ближайшем будущем, совсем не ясно...». Навіть такій високо освіченій і політично розвиненій людині як Вернадський наприкінці 1917 р. було важко спрогнозувати майбутній розвиток подій, напевно цього не міг в той час зробити ніхто, включаючи більшовицьких лідерів. Країна в страшних корчах виходила з недовойованої світової війни, одночасно втягувалась в нову ще страшнішу громадянську війну. Мітинги і з'їзди, під знаком яких пройшов 1917 р., виявилися безсилим вирішити наболілі проблеми, тепер їх місце заступали гвинтівки і кулемети, спрямовані на політичних опонентів.

Щоденник В. Вернадського, людини, яка брала активну участь в політичних процесах 1917 р. і була вдумливим спостерігачем, залишив нам ще один зріз суспільного життя та доповнює картину революційної епохи важливими деталями і штрихами. В контексті загальноросійських проблем революції він піднімає важливі аспекти проблеми української.

Верстюк Владислав (з. Київ)

Доктор исторических наук, профессор, зав. отделом истории Украинской революции (1917–1921 гг.) Института истории Украины НАН Украины.

1917 год в дневниковых записях В.И. Вернадского.

Рассматривается дневник В.И. Вернадского как источник к изучению революционных событий 1917 г. Анализируются рефлексии ученого на общественно-политическую жизнь России и Украины в 1917 г.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., В.И. Вернадский.

Vladyslav Verstiuk (Kyiv)

Head of the Department of History of Ukrainian Revolution 1917–1921 at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

The year of 1917 in the diaries by V.I. Vernadsky.

The author examines the diary written by V.I. Vernadsky as a historical source of revolutionary events in 1917. The reflections of the scientist and the politician on the social and political life in Russia and Ukraine in 1917 are analyzed.

Keywords: Ukrainian Revolution in 1917–1921, V.I. Vernadsky.

¹ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — Январь 1920. — К., 1994. — С. 78.

² Там же. — С. 21–22.

³ Там же. — С. 22.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 24.

⁶ Там же. — С. 28.

⁷ Там же. — С. 29.

⁸ Там же. — С. 33.

⁹ Там же. — С. 39.

¹⁰ Там же. — С. 43.

¹¹ Там же. — С. 47.

¹² Там же. — С. 41.

¹³ Там же. — С. 44.

¹⁴ Там же. — С. 226.

¹⁵ Там же. — С. 226–227.

¹⁶ Там же. — С. 228.

¹⁷ Там же. — С. 229.